

University of Groningen

Om een beter leven

Frieswijk, Jouke Arend

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1989

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Frieswijk, J. A. (1989). *Om een beter leven: strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)*. Fryske Akademy.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

14. Slotbeschouwing

Het doel van deze studie was, na te gaan welke veranderingen de sociaal-economische positie van de land- en veenarbeiders in de periode 1850-1914 onderging, hoe zij daarop reageerden en hoe zij trachtten collectief verandering in hun situatie te brengen. In dit slothoofdstuk zal ik een samenvatting geven van de voornaamste resultaten van mijn onderzoek. Eerst wordt een korte schets gegeven van de economische ontwikkeling in de landbouw en de veenderij; daarna komt de sociale en economische toestand van de land- en veenarbeiders in deze periode aan de orde; vervolgens de mentaliteit van deze groepen en de daaruit voortvloeiende protest- en organisatievormen. Op enkele aspecten daarvan zal ik nader ingaan. Tenslotte wordt de landarbeidersbeweging in Nederland in het bredere perspectief van de arbeidersbeweging geplaatst.

Samenvatting

Ontwikkeling landbouw en veenderij. De Nederlandse landbouw was in 1914 nog steeds een bestaansbron van belang, al was door het na 1895 versneld op gang komende proces van industrialisering het relatieve aandeel in de Nederlandse economie afgenomen. Het veenbedrijf speelde toen, in tegenstelling tot 75 jaar eerder, geen rol van betekenis meer. Vergeleken met 1850 waren de verschillende sectoren van de landbouw gemoderniseerd. Voortschrijdende specialisatie, rationalisatie, mechanisering en een toenemende betekenis van kapitaal waren in dit proces de belangrijkste elementen. De 'factor arbeid' verloor langzaam maar zeker terrein en vanaf het midden van de negentiende eeuw gaven het agrarisch en het veenbedrijf een uitstoot van arbeidskracht te zien. De export van landbouwprodukten werd in deze periode steeds belangrijker. Door de toepassing van kunstmest en de ontwikkeling van de zuivelindustrie gingen steeds meer delen van Nederland voor de markt produceren. Zeker na 1900 kregen regionale ontwikkelingen meer en meer een landelijk patroon.

Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw toonden de verschillende landbouwsectoren, en in het bijzonder de zuivelhouderij, een opgaande lijn; tussen 1850 en 1870 was sprake van een periode van bloei. Aan het eind van de jaren zeventig werd Nederland getroffen door de Grote Landbouwcrisis. In 1900 was het dieptepunt van die crisis voorbij en volgde voor de landbouw een periode van bloei, die met enkele kortstondige inzinkingen ononderbroken tot de Eerste Wereldoorlog duurde.

Loonontwikkeling. Hoewel het niet mogelijk is voor de periode 1850-1914 een duidelijke overzicht te geven van de hoogte van de lonen in landbouw en veenderij, is de grote trend duidelijk. In de jaren 1850-1870 stegen deze lonen enigszins en waren toen op een hoogtepunt voor de gehele negentiende eeuw.

Daarna volgde de Grote Landbouwcrisis, waarin de lonen daalden. Aan het eind van de jaren tachtig stopte de daling van de lonen; na 1895 stegen ze weer. Vooral in de landbouw was de stijging aanzienlijk. Ondanks de reële verbetering van de lonen, lagen de inkomens in landbouw tot na de Tweede Wereldoorlog echter beduidend beneden die in de nijverheid.

Veel losse land- en veenarbeiders leefden in de tweede helft van de negentiende eeuw rond het bestaansminimum. Werkgelegenheid was vaak een groter probleem om aan een redelijk jaarinkomen te komen dan de hoogte van de daglonen.

Ontwikkeling sociaal-economische situatie. De sociaal-economische situatie van de arbeiders in landbouw en veenderij veranderde tussen 1850 en 1914 ingrijpend. In de eerste plaats nam gedurende deze periode het relatieve aandeel van de landarbeidersbevolking in het totaal van de Nederlandse bevolking af; de veenarbeider verdween op den duur zelfs geheel. De vraag naar het werk van landarbeiders werd minder. Ook was dit werk geconcentreerd in een kortere periode van het jaar. Aan deze uitstoot van arbeidskracht ging al in de eerste helft van de negentiende eeuw een sterke groei van het aantal losse arbeiders op het platteland vooraf. Zo had de toen reeds aangevangen modernisering van de landbouw tot gevolg, dat de vaste arbeider op de boerderij verdween en dat het werk in toenemende mate aan uitwonende losse arbeid(st)ers werd uitbesteed. Een andere oorzaak was de bevolkingsgroei op het platteland, vooral in de noordelijke en westelijke provincies. De agrarische arbeidsmarkt was in de negentiende eeuw niet in balans. Tegenover het in die eeuw groeiend aanbod van losse arbeiders stond een zeker verhoudingsgewijs en vaak zelfs absoluut afnemend aanbod aan werk. Een groot deel van deze arbeiders was na verloop van tijd aangewezen op trekwerk, en moest naarmate de eeuw vorderde steeds verder weg om werk te vinden. Ze werkten in het seizoenwerk in akkerbouw of veeteelt; en wanneer er bij de boer geen werk was, trokken ze naar de venen, deden fabrieks- en grondwerk, of pakten om het even het werk aan dat zich voordeed. Daarbij bleek de groeiende seizoenwerkloosheid voor de losse land- en veenarbeider steeds vaker een probleem in zijn gevecht om het dagelijks brood. Voor een groot aantal arbeiders bestond eenvoudigweg niet meer de mogelijkheid tot werk in de agrarische sector.

De afname van het werk werd in eerste instantie nog enigszins geremd, doordat na 1870 de vroegere trekwerk uit Duitsland wegviel en de mechanisering in de landbouw, de ontwikkeling van de zuivelhouderij, het deelnemen van grotere delen van Nederland aan de produktie voor de export en de agrarische industrie nieuwe arbeidsmogelijkheid boden. Na 1870 kwam binnen Nederland zelf een omvangrijke trek op gang vanuit gebieden waar een overschot aan arbeidskrachten bestond naar akkerbouw- en veengebieden waar in het seizoen nog een tekort was. En aan het eind van de negentiende eeuw vonden vele landarbeiders werk in Duitsland.

In de agrarische gebieden met een overschot aan arbeidskrachten waren twee

reactiepatronen van arbeiders zichtbaar om zich toch van een bestaan te verzekeren. Aan de ene kant waren er streken, waar trekarbeid gecombineerd werd met zelfstandige agrarische activiteit op geringe schaal, hetgeen ook met het ontstaan van de zuivelindustrie beter mogelijk werd; aan de andere kant waren er streken waar een groot aantal arbeiders koos voor migratie of emigratie. Dit verschil had mede met sociale en psychologische factoren te maken.¹ Provincies als Friesland en Groningen hadden gedurende de gehele negentiende eeuw met vertrekoverschotten te maken.

Aan het begin van de twintigste eeuw gaf de agrarische arbeidsmarkt door de conjuncturele opleving van de landbouw en door de eerder genoemde afname van het aanbod van arbeidskrachten een wat stabiel beeld te zien. Gedurende de hele periode versterkten de ontwikkeling van de conjunctuur en ook de weersomstandigheden op bepaalde momenten de effecten van de lange termijn trend – afname van werkgelegenheid en toenemende seizoenwerkloosheid – of remden deze juist af. Bovendien vertoonden de regionale ontwikkelingen tal van nuances.

Ontwikkeling sociaal-economische positie. In de loop van de negentiende eeuw veranderden ook de arbeidsverhoudingen tussen arbeiders en boeren. De oorspronkelijk vaak patriarchale band tussen boer en arbeider maakte plaats voor een verhouding van uitsluitend loonafhankelijkheid. In deze periode groeiden boeren en arbeiders op bijna alle terreinen van het leven zeer sterk uiteen. In het bijzonder in de zeekleigebieden ontstonden scherpe klassentegenstellingen. De bestaande samenlevingsvormen in de akkerbouw- en veeteeltgebieden langs de kust van Groningen, Friesland en in Zeeland werden daardoor het eerst en het meest diepgaand aangetast.

Door de veranderingen in hun sociaal-economische positie trad onder arbeiders op het platteland tevens een proces van unificatie op. Verschillen in beloningssystemen en -niveaus en arbeidsverhoudingen tussen verschillende categorieën arbeiders namen af; ook de regionale verschillen werden kleiner. De heterogene arbeidersstand van het vroeg negentiende-eeuwse platteland was honderd jaar later getransformeerd tot een meer homogene klasse van arbeiders, die onder min of meer gelijke omstandigheden leefden.

Veranderingen in de mentaliteit. In de mentaliteit van de land- en veenarbeiders valt algemeen gesproken eveneens een wezenlijke verandering te bespeuren. Legden zij zich aanvankelijk neer bij de bestaande situatie – ongeacht of zij het daar wel of niet mee eens waren – of pleegden zij eventueel individueel verzet, in de loop van de negentiende eeuw streefden bepaalde groepen onder hen door collectieve actie en organisatie veranderingen na. Andere groepen kwamen daarentegen (nog) niet in verzet. In de mate van actiebereidheid en politiek bewustzijn zijn duidelijke verschillen naar regio en ook naar typen arbeiders te constateren. Een eerste verschil in geneigdheid tot actie hing samen met het soort gebied, afhankelijk van of daar grote aantallen arbeiders in modern akkerbouwbedrijf werkzaam waren. Een tweede verschil betrof dat

tussen arbeid in de landbouw of in de veenderij. Een derde verschil had betrekking op de gemeenschap waarin groepen arbeiders woonden. Tenslotte valt een vierde verschil te bespeuren tussen streken waar kerken hun invloed op het dagelijks leven hadden behouden en die waar hetzij ontkerkelijking hetzij kerkelijke afscheiding had plaatsgevonden.

Fasering van het arbeidersprotest. Men kan de geschiedenis van het land- en veenarbeidersprotest tussen 1850 en 1914 in enkele perioden indelen. Na een periode waarin onder veenarbeiders met grote regelmaat sprake was van 'spontane' acties en onder landarbeiders zelden een staking voorkwam, kwam in 1888 en daarna een verbinding tot stand met de politieke strijd van de (socialistische) arbeidersbeweging. Op dat moment ontstonden de eerste vakorganisaties van land- en veenarbeiders. Uit deze traditie kwam in 1897 de eerste bond van land- en veenarbeiders voort. Na 1910 kan men van een nieuwe fase spreken. De gefuseerde 'moderne' land- en zuivelarbeidersbond wist in Groningen collectieve arbeidsovereenkomsten af te sluiten.

In deze ontwikkeling kan men een aantal aspecten onderscheiden, waardoor tevens een vergelijking met de ontwikkeling bij andere beroepsgroepen in Nederland mogelijk wordt. Het gaat daarbij om de volgende zaken:

- de ontwikkeling van vakactie en vakorganisatie;
- de overgang van regionale patronen in een landelijk patroon;
- de verzuilde ontwikkeling van de vakbeweging;
- organisatie en resultaten.

Ontwikkeling vakactie en vakorganisatie. Allereerst verdient de rol van de socialistische beweging in het ontstaan van vakactie en vakorganisatie aandacht. Harmsen en Reinalda constateren in hun overzicht van de vakbondsgeschiedenis: "In verschillende opzichten zou men kunnen zeggen dat door het optreden van de SDB de arbeidersklasse in ons land pas een *politieke* realiteit wordt. Voor het eerst vinden in één beweging stedelijke handwerkers en veen- en landarbeiders vooral in de noordelijke provinciën elkaar."² Binnen die Sociaal-Democratische Bond verenigden zich de beide tradities van arbeidersprotest in Nederland: de 'spontane' stakingen van groepen minder geschoolde arbeiders en de oudste vakverenigingen van werklieden en andere groepen hooggeschoolden in loondienst. Ook de verdere ontwikkeling van het land- en veenarbeiderprotest hing samen met de groeiende invloed van de socialistische beweging en de kiesrechtactie op het platteland van Groningen en Friesland. De idee van het socialisme gaf de losse arbeiders op het platteland voor het eerst de moed om voor zichzelf en anderen het verlangen naar verandering te uiten; de SDB bood hen het kader waarbinnen hun strijd en organisatie zich konden ontwikkelen. Daarbij ontwikkelde zich uit het 'bolle-jagen' in de Friese venen, de jaarlijkse 'spontane' strijd om een dubbeltje de roede meer, de georganiseerde strijd om een looncontract voor grotere groepen arbeiders. De socialistische landarbeidersbond 'Broedertrouw' in het noorden van Friesland inspireerde met haar acties voor loonsverhoging, te-

gen de koppelarbeid en andere misstanden – dit alles vastgelegd in een contract met de boeren – landarbeiders elders in Friesland en in Groningen. Vanuit de socialistische beweging ontstond in 1897 de Nederlandsche Bond van Landarbeiders. Geografisch gezien werden steeds meer arbeiders bij de vakbeweging van land- en veenarbeiders betrokken. Resultaat van de georganiseerde actie was, in het algemeen gesteld, dat een toenemend aantal stakingen over een breder geheel met meer succes werd afgesloten. Ook uit de pogingen om tot collectieve contracten te komen voor grotere gebieden – zowel in de landbouw als in de veenderij – bleek een vergroting van het geografisch kader.

Ideologisch gezien nam in deze periode de landelijk gevoerde discussie over de doeleinden en strategie van de vakbeweging binnen de landarbeidersorganisaties een belangrijke plaats in. Naast de 'onafhankelijke' richting van het NAS, waartoe de Bond van Landarbeiders gerekend kan worden, ontstond een 'moderne' organisatie van zuivelarbeiders en een 'moderne' richting binnen de landarbeidersbeweging. De neutrale en confessionele organisaties van landarbeiders waren in deze tijd van minder betekenis.

Van regionale naar landelijke patronen. In de loop der jaren vond een verschuiving van het geografisch toneel van actie plaats. In de akkerbouwgebieden met grote bedrijven in het Oldambt en Het Bildt, de veengebieden in het zuidoosten van Friesland, die langs het Stadskanaal en in Zuidoost-Drenthe speelden zich de meeste stakingen af en kwam de land- en veenarbeidersorganisatie het eerst van de grond. In mindere mate gold dit de bloembollenstreek langs de Hollandse kust. Na 1910 toonde Noord-Groningen zich een centrum van landarbeidersbeweging na een tijd waarin de specifieke ontwikkeling van de 'werkliedenverenigingen' in deze streek het organisatiebeeld had bepaald.

Waar arbeiders in relatief gesloten burgerlijke gemeenschappen leefden en de kerk hen vasthield via een fijnmazig net van sociale controle bleef bij hen een gevoel van machteloosheid en afhankelijkheid bestaan. Zeeland en het noorden van Friesland waren daar voorbeelden van. In de arbeidersnederzettingen en de turfmakersdorpen, waar een burgerlijke sociale bovenlaag praktisch ontbrak en die buiten de gevestigde samenleving stonden, konden een eigen, autonoom groepsbewustzijn en een vrijgevochten levensstijl naar voren komen. Hier vond men de groepen arbeiders die een voortrekkersrol zouden spelen in de acties en eerste organisaties van veenarbeiders en losse landarbeiders.

Ook kan een geografisch onderscheid worden gemaakt binnen de gebieden, waar land- en veenarbeiders tot actie en organisatie kwamen. De bastions van de 'oude' socialistische beweging (Het Bildt, de Zuidoosthoek van Friesland, de Veenkoloniën en het Oldambt) waren tevens de gebieden waar de 'onafhankelijke' vakbeweging haar steunpunten vond. De streken waar de 'moderne' vakbeweging onder de land- en veenarbeiders aanhang vond, hadden een meer sociaal-democratische kleur.

Een verschil met de meeste andere groepen arbeiders was, dat concentraties van land-, veen- en zuivelarbeiders zich buiten de grote steden bevonden, soms zelfs ver van het westen van het land vandaan. De hoofdbesturen van de bonden van land- en zuivelarbeiders waren gevestigd buiten Amsterdam, ontegenzeggelijk het centrum van de Nederlandse arbeidersbeweging. Het contact met de landelijke koepel was schaars.

Verzuilde ontwikkeling. Na 1900 bleek de landarbeidersorganisatie zich verder verzuild te ontwikkelen. Naast de door socialisten opgerichte vakorganisaties ontstond de confessionele vakbeweging van land- en veenarbeiders als een tegenbeweging, veelal kort na een staking of de oprichting van een 'onafhankelijke' of 'moderne' vakvereniging. In 1904 werd, als reactie op de activiteiten van de Bond van Landarbeiders in de bloembollenstreek, door de katholieke geestelijkheid een RK Bloemisten- en Tuinliedensecretariaat onder patroon van St. Deusdedit geïnitieerd, waaruit de Nederlandsche R.K. Bond van Bloemist-, Tuin- en Landarbeiders voortkwam. Voorlopig had de bond, met bijna 2000 leden in 1914, slechts invloed in de bollenstreek. De protestants-christelijke organisatie bleef tot in de jaren twintig uitsluitend beperkt tot een aantal regionaal verspreide kernen, die – behalve in het Groninger Oldambt – zowel kwalitatief als kwantitatief van weinig betekenis waren. Pas in de jaren twintig werd de Christelijke landarbeidersbond van belang.

Organisatie en resultaten. Gedurende de gehele periode werden bij de strijd voor hogere lonen en voor verbetering van arbeids- en levensomstandigheden materiële resultaten geboekt. En dat gebeurde in toenemende mate. De stakingen van 1888 en begin jaren negentig maakten op vele plaatsen een eind aan de gedwongen winkelnering en de koppelarbeid. Door de verhoging van de lonen nam de arbeid van vrouwen en kinderen af. De arbeidsbeurzen voor hooiers en maaiers waren een begin van de gereguleerde arbeidsbemiddeling voor seizoenkrachten in de landbouw. In de bijna driekwart eeuw die mijn onderzoek omvat, vond een duidelijke verbetering plaats van de lonen en de verdere arbeidsvoorwaarden. Steeds meer was daarbij sprake van uniformering; steeds vaker werden ze ook vastgelegd in (collectieve) contracten. Een gelijk loon voor mannen en vrouwen voor hetzelfde werk in 1900 te Appelscha – voor hoe lang is mij niet bekend – geldt hierbij als een duidelijke uitschieter.

Omvang en sterkte van de organisatie bleken een belangrijke factor in de bepaling van het eindresultaat. CBS-cijfers van stakingen in de jaren 1901-1910 bevestigen bijvoorbeeld deze stelling. Voor de 'oude' landarbeidersbond waren evenwel continuïteit en stabiliteit van de afdelingen een voortdurend probleem. De 'moderne' landarbeidersbond mocht dan wel naar ideeën modern zijn, in zijn organisatie toonde hij dezelfde zwakte als de oude beweging. Pas door een samenvoeging met de bond van zuivelarbeiders en door een aanwassend ledental groeide de Landarbeidersbond na 1910 uit tot een krachtige organisatie. Hij kreeg de kenmerken van een echte 'moderne' bond: betaalde bestuurders, weerstandskassen, centrale leiding en onderdeel van de

sterke landelijke organisatie van het NVV. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog was de bond een factor van betekenis in het noorden van Nederland.

Plaats van de landarbeidersbeweging

Het voorgaande maakt duidelijk dat de beweging van landarbeiders, vergeleken met het algemene Nederlandse patroon van vakbondsstrijd – zoals bijvoorbeeld beschreven door Ger Harmsen en Bob Reinalda – weinig verschillen ten opzichte van andere groepen arbeiders vertoonde.³ Het tempo van ontwikkeling verschilde en er waren wat andere nuances. Deze verschillen kwamen in belangrijke mate voort uit de aard en de organisatie van de land- en veenarbeid, waardoor deze groep arbeiders moeilijk te organiseren bleek. Een enkel cijfer ter illustratie: in 1913 was bijna 2 % van de landarbeiders georganiseerd in de 'moderne' bond, tegen 17 % in de nijverheid; 1 % van de landarbeiders was confessioneel georganiseerd. Hoger lag dit percentage in de zuivelindustrie. Al in 1904 was ruim 15 % van de Nederlandse zuivelarbeiders georganiseerd in de 'moderne' bond; en in Friesland 60 %.⁴ Dit organisatieprobleem gold ook voor andere groepen minder of weinig geschoolde arbeiders.⁵

Dergelijke algemene patronen, zoals hiervoor aan de orde kwamen, vindt men ook in de literatuur over arbeidersbeweging in andere landen terug. Voor een deel is dit terug te voeren op de overeenkomsten in de sociaal-economische context waarbinnen de arbeidersbeweging opkwam: een maatschappij die door een proces van modernisering fundamenteel van karakter veranderde. De nieuwe economische vormen, zo stelt E.J. Hobsbawm, beïnvloedden de toestand van de arbeidende klasse in belangrijke mate. Allereerst nam het aantal arbeiders sterk toe en er vond een concentratie plaats binnen bepaalde takken en in bepaalde gebieden. In de tweede plaats veranderde de beroepsbevolking substantieel van karakter. Ten derde veranderde de vorm van arbeidsconflicten door een groeiende nationale integratie en concentratie van de economie en haar sectoren, en door een toenemend overheidsingrijpen. Op politiek terrein vond de kiesrechtuitbreiding plaats en werden grotere groepen bij de politiek betrokken ('mass politics').⁶

In zich industrialiserende landen kan men eenzelfde ontwikkeling van vakactie en -organisatie constateren. In een eerste fase bestond naast een traditie van spontane stakingen bij grote groepen losse arbeiders een beweging van geschoolde werklieden. In een tweede fase brachten radicale elementen uit de werkliedenbeweging groepen minder geschoolde arbeiders tot organisatie, waarmee de socialistische beweging aan het eind van de jaren tachtig een beweging werd die beide tradities in zich verenigde. In een derde fase ontstonden de grote vakbonden en de vakcentrales.⁷

In literatuur over stakingsbewegingen vindt men een daarmee parallel lopende overgang van 'spontane' naar georganiseerde actie. Vakbonden ontstonden aan het eind van de negentiende eeuw in een overgangperiode tussen het 'pre-industriële' en het 'moderne' protest. Stearns noemde deze fase

die van een 'progressief protestmodel'. Deze overgang was eerder in de doelstellingen van de arbeidersorganisaties terug te vinden dan in de stakingsdoelen. De meeste stakingen hadden rond 1900 nog een 'spontaan karakter', maar ze werden door de vakorganisaties gevoerd, zo mogelijk voorbereid en strakker geleid.⁸ Men vindt een dergelijke ontwikkeling ook bij de Nederlandse land- en veenarbeiders terug.

Naast de ontwikkeling van de stakingsstrategie en -organisatie vraagt het verschijnsel van stakingsgolven om een verklaring. In de loop van de negentiende eeuw nam het aantal stakingen onder veenarbeiders toe, waarbij de periode 1860-1880 en de jaren 1888-1890 stakingsgolven te zien gaven. Tegen het eind van de negentiende eeuw groeide het aantal stakingen van Nederlandse landarbeiders en nam hun aandeel in het totaal aantal stakingen toe. Datzelfde was het geval bij hun collega's in Frankrijk.⁹ Tilly en Shorter constateerden dat in Frankrijk veranderingen in de landelijke politieke positie van de georganiseerde arbeid leidde tot een toename van het aantal stakingen.¹⁰ Het ontstaan van de eerste organisaties, het ontstaan van de eerste landelijke bond en de doorbraak van 'moderne' bond in Groningen gaven in Nederland belangrijke stakingsgolven te zien. Datzelfde verband toonde Cronin in het algemeen aan voor de Engelse vakbeweging.¹¹

Cronin constateerde dat stakingsgolven behalve met doorbraken in de vakbondsstructuur en -strategie samenhangen met specifieke omstandigheden en met het economisch getij.¹² Wanneer de belangrijkste stakingsgolven onder land- en veenarbeiders worden vergeleken met Cronins analyse van stakingen in Engeland, kan men opnieuw overeenkomsten constateren. In beide landen vinden tegelijkertijd stakingsgolven plaats en de verklaring die Cronin geeft lijken ook in de Nederlandse situatie hout te snijden. De stakingsgolf van 1888-1890 onder de land- en veenarbeiders brak immers uit in een situatie van lichte voorspoed. De reactie op de werkloosheid van de vorige vijftien jaar en de opgekropte ergernis over misstanden speelde daarbij een belangrijke rol. Ook gingen de stakingen gepaard met de komst van de socialistische idee en organisatie op het platteland. Analoog aan Cronins verklaring voor Engeland, had de stakingsgolf van 1912-1914 bij de landarbeiders te maken met een krappere arbeidsmarkt en was ze een antwoord op grieven over prijzen, arbeidsvoorwaarden en dergelijke, opgebouwd tijdens de vijftien voorgaande jaren van voorspoed. Een belangrijke factor was de doorbraak van de 'moderne' Landarbeidersbond op het Groninger platteland.

Tot besluit

Hoewel rond 1914 voor tal van landarbeiders de wereld nog slechts zo ver reikte als de gezichtseinder, wist een flink aantal van hen dat socialisme en solidariteit, de strijd voor lotsverbetering en vakorganisatie een nieuwe rechtvaardige maatschappij dichterbij zou brengen. "De tijden zijn achter den rug, dat mijn vader en diens moeder den heelen dag werkten en dan 's avonds te zamen één, zegge: één brood verdiend hadden", schreef een land-

arbeider uit Hekelingen in 1909.¹³ Piet Hiemstra somde enkele jaren later in een brochure over 'landarbeiders en de politieke strijd' nog tal van misstanden op, maar liet tevens zien dat zijn 'moderne' Landarbeidersbond streed voor verzekering tegen ziekte, ongevallen en invaliditeit, en voor arbeidsduurverkorting, staatspensioen en algemeen kiesrecht.¹⁴ Kort na de Eerste Wereldoorlog kregen ook landarbeiders het kiesrecht; Piet Hiemstra deed voor de SDAP zijn intree in de Tweede Kamer, waar hij vele jaren opkwam voor de zaken die hij in zijn brochure had genoemd.

Een van de belangrijkste doelen vanaf het begin, de afsluiting van collectieve arbeidsovereenkomsten, wist de landarbeidersbeweging in Nederland kort voor de Tweede Wereldoorlog te realiseren. De strijd om de arbeidsvoorwaarden had zich toen geheel verplaatst naar de onderhandelingstafel. Bondsvoorzitter Jan Hilgenga constateerde in 1940 voldaan dat reeds een zeer groot aantal arbeiders onder een cao viel. "Zeer zeker nog onvoldoende getallen, maar welk een verandering met 1912. De land- en tuinarbeiders en ook de veenarbeiders en zuivelbewerkers, zij spreken thans mee!"¹⁵